ABSTRACTS

Reflection of Historical Metatext in Contemporary Alawi Perspectives (Case Study: Kārnāme-yi Shā'erān dar Āstāne-ye Welāyat-e Amīr al-Mu'minīn)

Fatemeh Mahjoob[*]
Sepideh Yeganeh[**]
Hedieh Taghavi[***]

Metatext refers to all elements outside a text that influence its formation. Historical metatexts, in particular, derive from the corpus of history and encompass historical events that shape literary creation. Alavid manāqib (panegyrics) are a subgenre of devotional poetry, and one of their stylistic features is the frequent use of Islamic historical events through allusion, adaptation, and other literary techniques. This study examines the use of historical metatexts in contemporary Alavid manāqib through the lens of the poetry anthology The Poets' Work Collections in the Astana of the Prophet (Amir al-Mu'minin). The central research question is: To what extent do contemporary poets use historical events in composing Alavid manāqib, and what are the quantitative and qualitative patterns of this use? An analysis of the poems reveals that most contemporary poets employ historical metatexts in their compositions. These references align with authentic historical sources, with the most frequent being the martyrdom of Imam Alī (a), followed with a noticeable statistical gap by events such as his battles, his marriage to Fātemeh (s), and the event of Ghadīr

[*]M.A Degree in Persian Language and Literature, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran.
fmahjob4341@gmail.com
https: //orcid.org/0009-0005-2389-7644
[**]Corresponding Author: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran.
s.yegane@alzahra.ac.ir
https: //orcid.org/0000-0003-3940-3133
[***]Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran.
h.taghavi@alzahra.ac.ir
https: //orcid.org/0000-0001-9242-4529

Khumm. The least referenced are his birth in the Kaaba and his upbringing by the Prophet Mu□ammad (s). Key findings include the dominance of general historical narratives over detailed depictions, repetition of known themes, lack of innovation, and insufficient exploration of lesser-known historical dimensions. The overwhelming focus on the martyrdom of Alī (a) and the relative neglect of his conduct and character suggest a tendency among poets to emphasize emotional aspects of panegyric poetry, often at the expense of its deeper objective namely, the transmission of profound human values through the portrayal of the praised figure.

Keywords: Historical metatext, Manaqib, Alavid Manaqib, Contemporary poetry.

Introduction

Context refers to the collection of materials and elements that accompany a text and contribute to its interpretation. In other words, no text exists in isolation; every text is influenced by other texts and, in turn, exerts an influence on them. History, as a form of knowledge and an account of the past, constitutes one of the most important sources of contextual material and plays a significant role in the interpretation of literary works.

Manāqib literature devoted to Imam Ali (peace be upon him) is a genre closely connected with historical events. Examining the historical contexts in this literature, along with identifying their sources and tracing their recurrence, can reveal how poets have incorporated historical information into their works. Such material appears repeatedly in the poetry of different poets, sometimes in explicit and detailed forms. Beyond reiterating historical content and establishing a particular narrative, these contexts can also provide opportunities for the inclusion of historical allusions and references in manāqib poetry.

Accordingly, investigating historical contexts, identifying their sources, and examining their functions in the manāqib of contemporary poets is a worthwhile undertaking. This study seeks to answer the following questions: What historical contexts occur in the manāqib of Imam Ali, and what are their sources? To address these

questions, the study examines three collections of poetry devoted to Imam Ali, composed between 391 and 415 AH.

Research Method

This study adopts a descriptive-analytical approach and is based on documentary research. First, three collections of poetry devoted to Imam Ali are examined to identify the historical contexts incorporated into the poems of contemporary poets. These contexts are then classified and analyzed with reference to sources drawn from Islamic history.

In the second stage, the identified contexts are categorized thematically and organized according to their historical sequence. Reliable historical sources are cited for each category, and the ways in which these contexts function within manāqib poetry are examined. Finally, examples from the poets' works are presented to illustrate the findings.

Discussion

The portrayal of Imam Ali in manāqib poetry as a historical figure has led poets to incorporate various historical contexts into their works. These elements occupy a prominent position in the poems and, through their interaction with the main text, influence its different layers, particularly its narrative and musical dimensions.

The examination and classification of historical contexts in contemporary manāqib poetry reveal that poets have drawn on a range of historical events and incorporated them into their compositions. The principal themes, in order of their presentation, include Imam Ali's birth; his battles; his marriage to Fatemeh (peace be upon her); the event of Ghadir Khumm; his biography; the episode of feeding the needy; Qanbar, Imam Ali's servant; Imam Ali's conversion to Islam; his being given the epithet Abu-Turab; the episode of Saqifa; Imam Ali's close relationship with the Prophet of Islam (peace be upon him); Fadak; and Imam Ali's birth in the Kaaba and upbringing under the care of the Prophet.

Among these themes, Imam Ali's birth occupies the most prominent position, although the other contexts vary in their frequency. This prominence suggests that poets have been particularly drawn to the emotionally charged dimensions of his life. His birth and biography, in particular, constitute significant sources of emotional expression in the poems. His battles especially the Battles of Badr and Kheybar his

marriage to Fatemeh, the event of Ghadir Khumm, and episodes from his life, particularly his birth, also feature prominently in the poets' accounts. The recurrence of these themes indicates that poets have primarily emphasized the collective memory of these events and have presented the historical image of Imam Ali particularly in terms of his prowess as a warrior.

Conclusion

The contemporary poets have repeatedly drawn on historical contexts in their portrayals of Imam Ali, while their awareness of his life and historical significance appears, to a considerable extent, to have been shaped by previously established accounts and their own personal and religious interpretations rather than by independent engagement with authoritative historical sources. Consequently, historical contexts concerning Imam Ali's life and virtues recur throughout these poems, whereas the diversity of historical events and their thematic dimensions remains relatively limited.

The findings further suggest that historical narrative in classical and contemporary manāqib literature frequently relies on fabricated accounts and exaggerations. Nevertheless, some of these narratives may also have been transmitted through weak reports, which makes it difficult to dismiss them entirely. In this literary tradition, contemporary poets have sought to present the historical image and virtues of Imam Ali accurately and to support their portrayals by drawing on reliable sources and authoritative works

References

Ahmadi, B. (2006) Haqiqat va zibayi: Dars-haye falsafe-ye honar [Truth and Beauty: Lessons in the Philosophy of Art] (11th Ed.). Markaz. [In Persian]

Asadollahi Tajrogh, A. (2000) Matn va faramatan dar adabiyat [Text and Context in Literature]. Daneshkade-ye Adabiyat va Olum-e Ensani-ye Tabriz, (77), 1–3. [In Persian]

Delavar, P. (2018) Barrasi va asib-shenasi-ye she'r-e ayini-ye moaser [A Study and Critique of Contemporary Devotional Poetry]. In Sixth International Conference on Applied Research in Language Studies, 1–13. [In Persian] https://civilica.com/doc/880359

Ebn Qotaybeh Dinvari, A. M. A. (2001) Emamat va siyasat [The Imamate and Politics] (S. N. Tabatabaei, Trans.). Qoqnus. [In Persian]

Ja'far Beigloo, K. (2014) Barrasi va sharh-e manaqeb-e Payambar va Ahl-e Beyt (A) dar divan-e Naziri-ye Neyshaburi [A Study of the Virtues of the Prophet

and the Ahl al-Beyt in the Divan of Naziri Neyshaburi]. Master's thesis, supervisor Naser Mohseninia, Faculty of Literature and Humanities, Imam Khomeini International University, Qazvin. [In Persian]

Jodavi, H. (2016) Manaqeb-e Alavi dar asr-e Qajar (ba takeye bar ash'ar-e Sorush-e Esfahani, Jeyhun-e Yazdi va Amman-e Samani) [Alid Virtues in the Qajar Era, with Emphasis on the Poetry of Sorush Esfahani, Jeyhun Yazdi, and Amman Samani]. Master's thesis, supervisor Mohammad Khodadadi, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Yazd, Yazd. [In Persian]

Liebescher, P. (1999) Faramatn va namayeh-sazi [Context and Indexing] (K. Kusha, Trans.). Faslname-ye Ketab, (39), 121–130. [In Persian]

Mas'udi, A. ebn al-Hossein. (1374/1995). Moravvej al-zahab [The Meadows of Gold] (A. Payandeh, Trans.). Elmi va Farhangi. [In Persian]

Mo'ein, M. (2007) Farhang-e Mo'ein [Mo'ein Dictionary] (3rd Ed.). Zarrin. [In Persian]

Mohaddesi Khorasani, Z. (2010) She'r-e ayini va ta'sir-e enqelab-e Eslami-ye Iran dar an [Devotional Poetry and the Influence of the Islamic Revolution of Iran on It] (2nd Ed.). Mojtama'-e Farhangi-ye Ashura. [In Persian]

Monsef, M. (2002) Setayesh-e Ali (A) dar she'r-e Farsi [Praise of Ali in Persian Poetry]. Keyhan-e Farhangi, (194), 28–31. [In Persian]

Namvar Motlaq, B. (2015) Daramadi bar beynamatniyat [An Introduction to Intertextuality] (2nd Ed.). Sokhan. [In Persian]

Najafi, A. (2010) Vazife-ye adabiyat [The Function of Literature]. Niloufar. [In Persian]

Nourian, S. M., & Kheradmandpour, M. (2014) Mazamin-e ta'limi dar she'r-e ayini [Didactic Themes in Devotional Poetry]. Pazhuheshname-ye Adabiyat-e Ta'limi, 6(23), 33–56. [In Persian] SID. https://sid.ir/paper/165359/fa

Saf-shekan, M. (2007) Manaqeb-e Alavi dar asari az ash'ar-e sha'eran-e barjeste-ye Farsi (sadeh-haye davazdahom va sizdahom) [Alid Virtues in Selected Poems by Prominent Persian Poets of the Twelfth and Thirteenth Centuries]. Faculty of Literature and Humanities, University of Shiraz. [In Persian]

Sangari, M. R. (2016) She'r-e hey'at [Hey'at Poetry] (2nd Ed.). Jomhuri. [In Persian]

Sang-Sefidi, S. (1996) Barrasi-ye Manaqeb-e Alavi dar She'r-e Farsi dar Sadeh-ha-ye Dahom va Yazdahom-e Hejri [A Study of the Alid Virtues in Persian Poetry in the 10th and 11th Centuries AH]. Master's thesis, Faculty of Literature and Humanities, Shiraz University. Supervisor: Mohammad Yousef Neyri. [In Persian]

Saqafi, E. (1995) Al-Gharat [The Raids] (A. A. Ayati, Trans.). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]

Sheykh Mofid, M. ebn M. ebn No'man. (1967) Al-Ershad fi ma'refat hojaj Allah 'ala al-'ebad [Guidance on Knowing God's Proofs for His Servants] (S. H. Rasuli Mahalati, Trans., Vols. 1–2; 2nd Ed.). Eslamiyeh. [In Persian]

Tabari, M. ebn Jarir. (2019) Tarikh-e Tabari [The History of al-Tabari] (A. Payandeh, Trans., Vols. 3, 6, and 8). Asatir. [In Persian]

Toghyani Esfarjani, E. (1994) Velayat dar she'r-e asr-e Safavi [Guardianship in Safavid-Era Poetry] (Vol. 1). University of Tabriz. [In Persian]

Tayson, L. (2009) Nazariyeh-haye naqd-e adabi-ye mo'aser [Critical Theory Today: A User-Friendly Guide] (M. Hosseinzadeh & F. Hosseini, Trans.). Negah-e Emruz. [In Persian]

Vaqedi, M. ebn Omar. (1995) Maghazi (M. Mahdavi Damghani, Trans., Vols. 1–8). Nashr-e Daneshgahi. [In Persian]

Yaghoobi, A. ebn Eshaq. (2003) Tarikh-e Ya'qubi [The History of Ya'qubi] (M. E. Ayati, Trans., Vols. 1–2). Elmi va Farhangi. [In Persian]

Yeganeh, S. (1996) Tarikh-e adabi-ye she'r-e defa'-e moqaddas (1359–1369) [A Literary History of Sacred Defense Poetry (1359–1369)]. Alzahra University. [In Persian]

Zarghani, S. M. (2012) Tarikh-e adabi-ye Iran va qalamrow-e zaban-e Farsi: Tatavvor va degardisi-ye zhanrha ta miyane-ye sade-ye panjom, be enzemam-e nazariye-ye tarikh-e adabiyat [A Literary History of Iran and the Persian-Speaking World: The Evolution and Transformation of Genres up to the Mid-Fifth Century, with a Theory of Literary History] (2nd Ed.). Sokhan. [In Persian]

Ziyadi, A. (2002a) Karname-ye sha'eran dar astane-ye velayat-e Amir al-Mo'menin: Dar havali-ye aftab [The Poets' Record at the Threshold of the Guardianship of the Commander of the Faithful: Around the Sun] (Book 3). Ketab-e Nistan. [In Persian]

Ziyadi, A. (2002b) Karname-ye sha'eran dar astane-ye velayat-e Amir al-Mo'menin: She'ri shabih-e sokut [The Poets' Record at the Threshold of the Guardianship of the Commander of the Faithful: A Poem Like Silence] (Book 4). Ketab-e Nistan. [In Persian]

Ziyadi, A. (2002c) Karname-ye sha'eran dar astane-ye velayat-e Amir al-Mo'menin: Mesl-e hichkas [The Poets' Record at the Threshold of the Guardianship of the Commander of the Faithful: Like No One] (Book 5). Ketab-e Nistan. [In Persian]

فصلنامه علمی «پژوهش زبان و ادبیات فارسی»
شماره هشتادم، بهار ۱۴۰۵: ۲۳-۱
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۰۶
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۰۱
نوع مقاله: پژوهشی

بازتاب فرامتن تاریخی در مناقب علوی معاصر (مطالعهٔ موردی: کارنامهٔ شاعران در آستانهٔ ولایت امیرالمومنین(ع))

فاطمه محجوب*
سپیده یگانه**
هدیه تقوی***

چکیده

فرامتن عبارت است از هر آنچه بیرون از متن است و بر متن تأثیر دارد. فرامتن تاریخی نیز برآمده از بدنهٔ تاریخ و شامل رویدادهای تاریخی است که در آفرینش ادبی تأثیرگذار است. مناقب علوی از زیرجریان‌های شعر آیینی است که یکی از ویژگی‌های سبکی آن، تأثیرپذیری از رویدادهای تاریخ اسلام است که به صورت تلمیح و اقتباس و... نمایان می‌شود. در این پژوهش به بررسی مناقب علوی معاصر در مجموعه شعر کارنامهٔ شاعران در آستانهٔ ولایت امیرالمؤمنین (پنج مجلد) از منظر بازتاب فرامتن‌های تاریخی پرداخته شد. پرسش اصلی پژوهش این است که شاعران معاصر تا چه اندازه از رویدادهای تاریخی در منقبت‌سرایی علوی بهره برده‌اند و سندیت تاریخی آنها چگونه است. با بررسی آثار شاعران

* دانش‌آموختهٔ کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران
fmahjob4341@gmail.com
https: //orcid.org/0009-0005-2389-7644
** نویسنده مسئول: استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران
s.yegane@alzahra.ac.ir
https: //orcid.org/0000-0003-3940-3133
*** دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهرا، تهران، ایران h.taghavi@alzahra.ac.ir
https: //orcid.org/0000-0001-9242-4529

معاصر این نتیجه حاصل شد که اغلب شاعران معاصر در مناقب علوی از فرامتن تاریخی در سروده‌های خویش استفاده کرده‌اند که همگی آنها منطبق با منابع تاریخی است و بیشترین بسامد تعلق دارد به شهادت علی(ع) و با فاصلهٔ آماری قابل توجه جنگ‌های علی(ع)، ازدواج علی(ع) با فاطمه(س) و غدیر خم و کمترین بسامدها مربوط به میلاد ایشان در کعبه و تربیت یافتن توسط پیامبر اکرم(ص) می‌شود. تبیین کلیات رویدادها و مغفول ماندن جزئیات، تکراری بودن مطالب، نداشتن نوآوری و طرح مضامین نو از زوایای تاریخ از ویژگی‌های عمدهٔ سروده‌ها ارزیابی شد. تمرکز بر فرامتن شهادت علی(ع) و بسامد اندک سیرهٔ ایشان، نشانهٔ تأکید شاعران بر بعد احساسی سروده‌ها و غفلت از دیگر اهداف منقبت‌سرایی قلمداد می‌شود که همانا انتقال مفاهیم والای انسانی به مخاطب از راه توصیف ممدوح است.

واژه‌های کلیدی: فرامتن، تاریخ، مناقب، مناقب علوی و شعر معاصر.

مقدمه

یکی از موضوعاتی که امروزه در حوزهٔ پژوهش در شعر معاصر به آن پرداخته می‌شود، فرامتن و تأثیر آن بر آفرینش ادبی است. فرامتن عبارت است از مجموعه مفاهیمی که از طریق پیوندها به یکدیگر متصل شده‌اند و در واقع آنچه بیرون متن است، بر متن تأثیر دارد و از متن تأثیر می‌پذیرید. «رابطهٔ فرامتنی می‌تواند در تشریح، انکار یا تأیید یک متن عمل کند» (نامور مطلق، ۱۳۹۴: ۱۱). در واقع فرامتن‌ها، بسیاری از زوایای پنهان متن را نمایان می‌سازند و به معرفی آن می‌پردازند. شاعران و نویسندگان خواه ناخواه از فرامتن‌های گوناگونی در متن خویش بهره می‌جویند و آثار آنها اینگونه با موضوعات فرامتنی پیوند می‌خورد. بازتاب فرامتن‌ها به شیوه‌های مختلفی صورت می‌گیرد که یکی از رایج‌ترین آنها، تلمیح و اقتباس است و به واسطهٔ آنها می‌توان رویدادهای مختلفی را ضمن نظم یا نثر بیان کرد.

تاریخ در معنای پایه‌ای‌ترین اطلاعاتی که از گذشته به‌جا مانده است، فرامتنی است که در آفرینش‌های ادبی، از جمله شعر تأثیرگذار بوده است و شعر معاصر نیز از این قاعده مستثنی نیست. ادبیات و تاریخ، پیوندی دیرینه و عمیق با یکدیگر دارند که نشانهٔ آن را در اکثر متون ادبی می‌توان یافت. ادبیات آیینی، یکی از جریان‌های شعر فارسی، به‌ویژه شعر معاصر به شمار می‌رود. «هر مقولهٔ شعری که صبغهٔ دینی داشته باشد و متأثر از آموزه‌های اسلامی باشد، در قلمروی شعر آیینی قرار می‌گیرد» (محدثی خراسانی، ۱۳۸۹: ۲۵). منقبت‌سرایی، یکی از زیرشاخه‌های عمدهٔ ادبیات آیینی به حساب می‌آید و پرداختن به شخصیت اهل بیت و ائمهٔ معصوم(ع) از منظرهای مختلف، مهم‌ترین انگارهٔ مناقب است که چگونگی آن به عواملی چون باورهای دینی شاعر، مذهب، گرایش‌های فکری، سبک ادبی و از همه مهم‌تر به میزان شناخت او از ممدوح بستگی دارد.

بررسی فرامتن‌های تاریخی که دربارهٔ امام معصوم (به‌ویژه حضرت علی علیه‌السلام) در مناقب ارائه می‌شود، از لازمه‌های نقد ادبیات آیینی است. مناقب علوی، یکی از جریان‌های شعر آیینی در طول تاریخ ادبیات ایران است که در شعر معاصر نیز دارای بسامد است. این جریان شعری در مضمون‌پردازی، تحت تأثیر فرامتن تاریخ اسلام و سیرهٔ علی(ع) است و از این‌رو بررسی کیفیت و کمیت این تأثیرپذیری می‌تواند راهی

فراخ در سبک‌شناسی این جریان شعری بگشاید.

بررسی صحت و سقم مطالب تاریخی، منابع شناختی شاعر و تلمیحات تاریخی پرتکرار نشان می‌دهد که شعر آیینی تا چه میزان در بازنمایی راستین ابعاد شخصیتی ممدوح کامیاب بوده است و چگونه در راستای رسالت ادبیات دینی گام برداشته است. بر این اساس مناقب علوی در شعر معاصر از جمله موضوعاتی است که می‌تواند از منظر تاریخی بررسی شود تا به واسطهٔ آن، نحوهٔ عملکرد شاعران در ارائهٔ تصویر تاریخی از حضرت علی(ع) آشکار شود. بر این اساس سه جلد از مجموعهٔ کارنامهٔ شاعران در آستانهٔ ولایت امیرالمؤمنین که در برگیرندهٔ مناقب علوی شاعران معاصر بود، از منظر فرامتن‌های تاریخی بررسی شد. این مجموعه شعر به همت «عزیزالله زیادی» گردآوری و در انتشارات کتاب نیستان به سال ۱۳۸۱ منتشر شده است. مجموعهٔ یادشده شامل پنج کتاب به شرح زیر است: عکس رخ یار، با زبان حیرت، در حوالی آفتاب، شعری شبیه سکوت و مثل هیچ‌کس. دو مجموعهٔ «عکس رخ یار» و «با زبان حیرت» به دلیل اینکه در برگیرندهٔ مناقب شاعران معاصر نبود، از جامعهٔ آماری حذف شد.

جامعهٔ آماری این پژوهش متشکل از ۴۱۵ شعر از ۳۹۱ شاعر است که ۱۷ تن از آنان را زنان تشکیل می‌دهند. نمود تاریخی شخصیت حضرت علی(ع) در سروده‌ها به ترتیب بسامد موضوعاتی از قبیل نحوهٔ شهادت، حضور در جنگ بدر و خیبر، واقعهٔ غدیر خم، چگونگی ولادت و ازدواج با حضرت فاطمه(س) را شامل می‌شود. بسامد عناوین یادشده نشان‌دهندهٔ این است که بازتاب فرامتن‌های تاریخی، از میان رویدادهای مهم تاریخ اسلام، ابتدا بر مفهوم تشیّع متمرکز است و پس از آن، شخصیت تاریخی حضرت علی از منظر جنگ‌آوری مورد توجه شاعران قرار دارد. بازتاب فرامتن‌های تاریخی در مناقب علوی، محدود به رویدادهای مشهور و پرتکرار در ادبیات آیینی معاصر است و نشان‌دهندهٔ فقدان تحقیق و مطالعهٔ فردی شاعر و بسنده نمودن به شنیده‌های تاریخی خویش است.

پیشینه پژوهش

با نگاهی به پژوهش‌های مربوط به نقش تاریخ در مناقب علوی درمی‌یابیم که بررسی و تحلیل‌های موجود، محدود به وجوه ادبی مناقب علوی بوده و نقش تاریخ به عنوان یک

فرامتن محوری در مناقب، مغفول مانده است. از این‌رو پرداختن به پژوهشی در این خصوص ضروری می‌نماید. در ادامه به تعدادی از پژوهش‌های یادشده اشاره می‌شود.

دو مجموعهٔ «مناقب علوی در شعر فارسی» (۱۳۷۱) به اهتمام احمد احمدی بیرجندی و «مناقب علوی در آیینهٔ شعر فارسی» (۱۳۸۱) به اهتمام ابوالقاسم رادفر، مناقب علوی را به صورت جمع‌آوری شده و مدون در اختیار خوانندگان می‌گذارد.

پایان‌نامه‌هایی نیز مبنای پژوهش آنها مناقب علوی است، مانند: «مناقب علوی در عصر قاجار (با تکیه بر اشعار سروش اصفهانی، جیحون یزدی و عمّان سامانی)» نوشته جودوی (۱۳۹۵)، «بررسی مناقب علوی در شعر فارسی سده‌های دهم و یازدهم هجری» اثر سنگ سفیدی (۱۳۷۵) و «مناقب علوی در شعر فارسی از آغاز تا قرن نهم هجری» نوشته کدخدایی (۱۳۷۴). در پایان‌نامه‌های اول و دوم، پژوهشگران مناقب علوی را در دوره‌های تاریخی مشخصی از منظر سبک‌شناسی بررسی کرده‌اند و پایان‌نامهٔ سوم که متأخر از سایر پژوهش‌هاست، به جریان‌شناسی منقبت‌سرایی علوی از ابتدا تا قرن نهم پرداخته است.

آنچه در این پژوهش‌ها مغفول مانده است، میزان بهره‌مندی منقبت‌سرایان از فرامتن‌های تاریخی و مقابلهٔ آنها با منابع دست اول تاریخی برای بررسی صحت و سقم آنهاست. از این‌رو پژوهش حاضر می‌تواند از منظر ارتباط سنت منقبت‌سرایی و تاریخ تشیع، نگاهی نو به ادبیات -به‌ویژه ادبیات معاصر- بیندازد.

اهمیت و پرسش‌های پژوهش

یکی از ویژگی‌های مشترک مناقب در دورهٔ ادبیات کلاسیک و نیز در دورهٔ ادبیات معاصر، بهره‌مندی شاعران از مضامین تاریخ اسلام و سیرهٔ پیامبر اسلام(ص) و ائمه(ع) است. منقبت‌سرایان همواره برای مضمون‌پردازی از مضامین تاریخی حول محور ممدوح بهره برده‌اند (محدثی خراسانی، ۱۳۸۹: ۲۶-۲۸) و از این طریق، جنبهٔ واقع‌گرایی مناقب را تقویت کرده و میزان آشنایی خود را از شرایط و وقایع تاریخی دوران زندگی ممدوح آشکار ساخته‌اند. با نگاهی به روند تاریخ‌گرایی در مناقب با تکرار مضامین مشابه بدون نوآوری و تغییر زاویه‌دید روبه‌رو می‌شویم که حاصل قطع ارتباط شاعر با منابع تاریخی و

تکرار مضامینی است که در سروده‌های دیگر شاعران آمده است (دلاور، ۱۳۹۷: ۱۱). این ویژگی علاوه بر تکرار مضامین تاریخی و محدود ساختن آنها به مواردی معدود و مکرر، می‌تواند زمینهٔ ورود جعلیات تاریخی را در مناقب فراهم آورد. از این‌رو انجام پژوهشی درباره فرامتن‌های تاریخی، بسامد آنها و سندیت آنها از منظر تاریخ اسلام و تشیع در مناقب معاصر، امری شایسته به نظر می‌رسد.

پرسش‌هایی که در این پژوهش به آن پاسخ خواهیم داد، عبارتند از:

- کدام‌یک از فرامتن‌های تاریخی در مناقب علوی دارای بسامد است؟
- نسبت صحت و سقم فرامتن‌های تاریخی در مناقب علوی معاصر با منابع تاریخی چگونه است؟
- میزان تقلید و نوآوری شاعران معاصر در بهره‌مندی از فرامتن‌های تاریخی در مناقب علوی چگونه است؟

روش‌شناسی

روش پژوهش به شیوهٔ توصیفی- تحلیلی و مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای است. در این پژوهش ابتدا سه جلد از مجموعهٔ کارنامهٔ شاعران در عصر ولایت بررسی و فرامتن‌های تاریخی که در سروده‌های شاعران معاصر بازتاب یافته بود، بسامدگیری و طبقه‌بندی شد. سپس صحت و سقم فرامتن‌های تاریخی با استناد به منابع دست اول تاریخ اسلام سنجیده شد. در مرحلهٔ تدوین مطالب، فرامتن‌های تاریخی به ترتیب بسامد و با عناوین مجزا، دسته‌بندی گردیده، روایت تاریخی هر یک از آنها از منابع معتبر ذکر شد و زمینهٔ تحلیل کمّی و کیفی نقش فرامتن‌های تاریخی در مناقب فراهم آمد. در پایان هر بخش، شواهدی از شعر شاعران آورده شد.

چهارچوب نظری

فرامتن

منظور از فرامتن، «مجموعه سازه‌هایی است که گرچه بیرون از متن قرار دارند، اما پیوسته با آن در تعامل هستند و مهم‌ترین آنها عبارتند از رسانه‌ها، ارتباط با ملل دیگر،

آحاد انسانی، ایدئولوژی، قدرت سیاسی، اقتصاد، حوادث تاریخی و محیط جغرافیایی» (زرقانی، ۱۳۹۱: ۲۴). در واقع فرامتن عبارت است از آنچه بیرون از متن است، اما بر متن تأثیر دارد. این تأثیر و رابطهٔ میان متن و فرامتن، رابطه‌ای علّی و معلولی نیست، بلکه بر مبنای نسبتی تناظری است (یگانه، ۱۳۹۳: ۱۱۸). به عبارت دیگر «مجموعهٔ مفاهیمی است که از طریق پیوندها به یکدیگر متصل شده‌اند... نظام‌های فرامتنی از گره‌های اطلاعاتی متصل شده به هم از طریق پیوندها تشکیل شده‌اند؛ به طوری که بر اساس مجموعه‌ای از اصول سازمان‌دهی، ساختار همایندی را پدید می‌آورند» (لیبِشر، ۱۳۷۸: ۱۲۱-۱۲۲).

منظور از متن، همان ادبیات است که تمام جوانب مربوط به بیان، تجسم افکار و صناعات مختلف ادبی و... را شامل می‌شود و منظور از فرامتن عبارت است از ادبیت یا هر آنچه در ارتباط با خود نوشتار باشد. نوشتاری که بیشتر حالت خودارجاعی دارد و مانع از آن می‌شود تا بتوانیم به راحتی با دنیای خارج ارتباط برقرار کنیم (اسداللهی، ۱۳۷۹: ۳).

فرامتن تاریخی

هرچند ادبیات و تاریخ ظاهراً دو مقولهٔ مجزا از هم به نظر می‌آیند، همواره ارتباطی متناظر میان آنها برقرار بوده است، تا آنجا که در بسیاری از ژانرها می‌توان این تأثیر و تأثر را کشف و ارزیابی کرد. این رویکرد متکی به استدلالی است که به افق انتظارها شناخته می‌شود؛ به این معنی که «چه با دقت به شیوهٔ رویارویی دوره‌های متفاوت به یک اثر واحد و چه با دقت به شیوهٔ رویکرد به آثاری همانند در یک دوره می‌شود هم قاعده‌های ساختاری و «درونی» متن را شناخت و هم از مشخصه‌های تاریخی اصلی، یعنی از موارد بیرونی متن سر درآورد. افق دریافت‌های متن، در افق انتظارهای دوران تحقق می‌یابد و این یک نیز به نوبهٔ خود در افق انتظارهای یک مخاطب جلوه می‌کند» (احمدی، ۱۳۸۵: ۴۳۱). شایان ذکر است که تعریف نوین از تاریخ عبارت است از پایه‌ای‌ترین حقایق، از زمان گذشته که درک مفسران تاریخی برآمده از چگونگی تطبیق آنها با شبکهٔ پیچیدهٔ ایدئولوژی‌ها، انگیزه‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی در زمان رویدادهاست (تایسن، ۱۳۸۷: ۴۶۸).

شعر آیینی

شعر آیینی، ویژهٔ آیین‌ها و مراسم و مناسبت‌های دینی و غیر دینی است و به موضوعاتی چون نیایش، ستایش، سوگ و سور، تکریم و تجلیل مجالس بزرگان و

پاسداشت آیین‌های ملی و منطقه‌ای می‌پردازد (نوریان و خردمند، ۱۳۹۳: ۲۱). گسترهٔ ادبیات آیینی البته فراتر از ادبیات دینی است؛ زیرا آیین‌ها هرچند عمدتاً خاستگاه دینی دارند، گاه آیین‌هایی هست که خاستگاه آن، مسائلی چون ملیت و قومیت است و در ایران نیز نمونه‌هایی از آن را می‌توان نام برد (نجفی، ۱۳۸۹: ۱۹).

از آنجا که بسامد شعر آیینی مذهبی در ادبیات معاصر قابل توجه استف این عنوان در شعر مذهبی و البته شیعی منحصر شد؛ «سروده‌هایی که درون‌مایهٔ آنها مسائل و موضوعات یا توصیف شخصیت‌های دینی یا مرتبط با دین باشد و محور اصلی محتوای شعر، به این موضوعات یا شخصیت‌ها اختصاص یابد» (سنگری، ۱۳۹۵: ۱۶). شعر آیینی عرب، منشأ شعر آیینی فارسی بوده است و دارای سه محور موضوعی مقاتل، سیره و منقبت اهل بیت و ائمه اطهار(ع) است (محدثی خراسانی، ۱۳۸۹: ۲۲). هر مقولهٔ شعری که صبغهٔ دینی داشته باشد و متأثر از آموزه‌های اسلامی باشد، در قلمرو شعر آیینی قرار می‌گیرد.

مناقب علوی

مناقب، جمع منقبت است و درباره معنای آن آمده است: «منقبت، آنچه مایهٔ ستایش دیگران و فخر و مباهات شخص باشد» (معین، ۱۳۸۶: ذیل واژه). می‌توان گفت شعر منقبتی در درون خود شعر مقاومت، دعوت به مبارزه، صداقت، صراحت و ابراز تعهد نسبت به اهل‌بیت به شمار می‌رود و برخی از ویژگی‌های آن عبارتند از:

الف) پایداری و مقاومت: برخی شاعران از طریق اشعار خویش به مبارزه با حکّام جور پرداختند و در دورانی که مدح پیامبر(ص) و اهل‌بیت او مایهٔ رنج و اندوه بود، در جهت مدح و منقبت آنان همت گماشتند. شعر منقبتی در واقع شعر مبارزه و دعوت به استقامت در برابر دشمنان خداست.

ب) صراحت: یکی دیگر از ویژگی‌های شعر منقبت به شمار می‌رود. شاعران منقبت‌سرا، بسیار محدود از ابهام لفظی و معنوی در آثار خویش استفاده نموده‌اند. آنان به‌راحتی هر آنچه در دل داشتند می‌سرودند.

ج) صداقت: در اکثر موارد تنها هدف از منقبت‌سرایی، رضایت خداوند و ادای دین شاعر به مقام معنوی ممدوح است. از این‌رو صداقت شاعران در مضمون‌پردازی آشکار است. شاعران منقبت‌گوی، امامان را همان‌گونه که بوده‌اند، مورد مدح و ستایش قرار

می‌دهند و کمتر به مبالغه و اغراق می‌پردازند (جعفربگلو، ۱۳۹۳: ۵۰-۶۲).

منقبت‌سرایی علوی، یعنی به نظم کشیدن و یادکرد نیکی‌ها و بزرگی‌های امام علی(ع) و منقبت‌سرایان، کسانی هستند که نیکی‌ها و بزرگی‌های آن حضرت را به نظم کشیده‌اند (جودوی، ۱۳۹۵: ۲۱). هرچند پیش از قرن هشتم هجری، نمونه‌های موفقی از شعر شیعی را در میان سروده‌های سخنوران پارسی‌گو مشاهده می‌کنیم، یقیناً قدرت‌گیری و نضج شعر شیعی و التفات کافّهٔ شیعیان به مدح و منقبت ائمه(ع) از اواخر قرن هشتم به بعد اتفاق افتاده است (طغیانی اسفرجانی، ۱۳۷۳: ۲۶۷).

با شکل‌گیری تصوف از بدو تولد اسلام و جایگاه علی(ع) به عنوان سرچشمهٔ ارشاد، هدایت، معرفت، طریقت و حقیقت، رودکی و شهید بلخی، نخستین یادکردها را دربارهٔ امام علی(ع) سروده‌اند و نخستین ستایش از آن رودکی است (منصف، ۱۳۸۱: ۲۹). مسعود سعدسلمان، سنایی، اوحدالدین محمد انوری، خاقانی، نظامی، عطار نیشابوری، مولوی، سعدی در گلستان و بوستان، حافظ، جامی و... مستقیم و غیر مستقیم به شخصیت یا سخنان علی(ع) اشاراتی داشته‌اند. بعد از جامی تا دورهٔ معاصر، این جریان شعری تداوم یافت؛ به‌ویژه از قرن نهم هجری تا پایان عصر صفوی که اکثر شعرای فارسی‌گوی ایرانی و حتی شاعران مهاجر به شبه قارهٔ هند و پاکستان را شامل می‌شود. در میان شعرای قرن نهم به بعد، لطف‌الله نیشابور، کاتبی، شاه نعمت‌الله ولی و ابن‌حسام، بیش از دیگر شعرا در مدح علی‌بن‌ابیطالب شعر سروده‌اند (صفشکن، ۱۳۸۶: ۱۱۰-۱۱۱).

گرایش‌ها و تمایلات تک‌بعدی در مناقب به‌ویژه در زمان قاجار موجب شد که تفکرات دینی و منقبت‌سرایی رو به فراموشی برود و پس از آن نیز با ظهور ناگهانی موج غرب‌گرایی در دوران قاجار و پهلوی، تفکر مذهبی که بتواند از جریان‌های ضد مذهبی جلوگیری کند، در منقبت‌سرایی رو به افول گرایید. بدین ترتیب از دوران مشروطه تا انقلاب اسلامی، انواع مناقب در انزوا و خاموشی قرار گرفت. سرانجام مناقب پس از دوران انفعال و با شکل‌گیری انقلاب اسلامی، به دلیل ماهیت کفرستیزی انقلاب اسلامی، به اصل خویش بازمی‌گردد و شاعران برجسته‌ای پدیدار می‌شوند که بنیان اندیشهٔ خود را بر مبنای قرآن و فرمایشات اهل بیت(ع) استوار می‌سازند (جعفربگلو، ۱۳۹۳: ۶۱).

ویژگی‌های ادبی مناقب علوی در قرون دهم و یازدهم هجری، ذیل سبک هندی، عراقی و خراسانی قرار می‌گیرد. قصاید به شیوهٔ قدما شامل نسیب، تشبیب و تغزل

می‌شود و پس از اشاره به موضوع اصلی، مدح و ستایش امام علی(ع) آغاز می‌شود. شاعران این دوره را می‌توان طبق ویژگی‌های مناقبشان به دو گروه عمده تقسیم کرد. دستهٔ اول، شاعرانی که خصوصیات شیوهٔ نو، کمتر در مناقبشان یافت می‌شود و معمولاً همان سادگی قصاید دوران گذشته در مدایح و مناقبشان نمود دارد؛ هرچند گاه نمونه‌های زیبایی از ظرافت و پیچیدگی اندیشه نیز خلق کرده‌اند. از شاعران این گروه می‌توان به بابافغانی، محتشم کاشانی، وحشی بافقی و فیض کاشانی اشاره کرد. دستهٔ دوم شاعرانی که بیش از دیگران به شیوهٔ نو در سرودن مناقب توجه نموده‌اند. شاعران این دوره عبارت از سلیم تهرانی، فیاض لاهیجی، طالب آملی و عرفی شیرازی هستند. مناقب علوی در این دوره در شمار روان‌ترین اشعار به شمار می‌رود که با وجود سادگی، ویژگی‌های مخصوص خود را دارد. یکی از ویژگی‌های این مناقب، سادگی گریز از تشبیب قصیده به موضوع اصلی و پرداختن به مدح است (سنگ‌سفیدی، ۱۳۷۵: ۲۶۱-۲۷۱).

بحث و بررسی

با بررسی مناقب علوی معاصر در سه مجموعهٔ شعری «کارنامهٔ شاعران در آستانهٔ ولایت امیرالمؤمنین»، فرامتن‌های تاریخی استخراج و به ترتیب بسامد در جدولی فراهم آمد. در ادامه به بررسی صحت و سقم فرامتن‌ها بر اساس منابع دسته اول تاریخی می‌پردازیم.

جدول ۱- بازتاب فرامتن‌های تاریخی و فراوانی آن در سه مجموعهٔ مورد بررسی

شماره	فرامتن تاریخی	بسامد
۱	شهادت حضرت علی(ع)	۳۵۳
۲	جنگ‌های حضرت علی(ع)	۱۱۸
۳	ازدواج علی(ع) با فاطمه(س)	۳۲
۴	غدیر خم	۲۶
۵	سیرهٔ علی(ع)	۲۱
۶	لیله المبیت	۱۳
۷	قنبر -غلام علی(ع)-	۱۲
۸	ایمان آوردن علی(ع) به اسلام	۱۱

۹	ملقب شدن علی(ع) به ابوتراب	۱۰
۱۰	ماجرای سقیفه	۴
۱۱	خویشاوندی علی(ع) با پیامبر اسلام(ص)	۲
۱۲	فدک	۱
۱۳	میلاد علی(ع) در کعبه	۱
۱۴	پرورش یافتن علی(ع) به دست پیامبر(ص)	۱
مجموع	فرامتن‌های تاریخی در مناقب علوی معاصر	۶۰۵

شهادت حضرت علی(ع)

این فرامتن با حوزه‌های معنایی متنوعی مانند جزئیات رخداد شهادت، ضربت زدن ابن‌ملجم، نقش کوفیان و نیز نقش قطامه در آن رخداد بیان شده است و چنان‌که پیش از این از منابع تاریخی نقل شد، شاعران در مضمون‌پردازی به روایات تاریخی پایبند بوده‌اند (طبری، ۱۳۹۸، ج۶: ۲۶۸۴-۲۶۸۲).

بیشترین فرامتن‌های تاریخی در مناقب علوی در شعر معاصر مربوط به شهادت حضرت علی(ع) است و شاعران، بیشترین تأکیدشان بر همین مقوله است.

> «... ابن‌ملجم به کوفه رفت، ولی وظیفهٔ خود را از دیگران پنهان می‌کرد. در کوفه با زنی ازدواج کرد که نام وی قطامه‌بن علقمه بود. وی نیز از خوارج بود که علی در جنگ نهروان برادرش را کشته بود. قطام، شرط ازدواج با او را کشتن علی قرار داد. ابن‌ملجم مدتی را نزد قطام بود. وقتی که آن روز فرا رسید، روز جمعه، ده روز از رمضان باقی مانده سال چهل هجری، آن دشمن خدا بیرون آمده و در راه علی(ع) که برای نماز صبح می‌رفت، نشست. وقتی که علی(ع) برای نماز از خانه بیرون آمد، ابن‌ملجم به طرف علی پرید و گفت: «حکم از آن خداست نه از آن تو» و ضربه‌ای با شمشیر بر پیشانی علی(ع) زد. آنگاه علی(ع) گفت: به خدای کعبه رستگار شدم. آن مرد، از دستتان فرار نکند» (ابن قتیبه دینوری، ۱۳۸۰: ۱۹۳-۱۹۵).

آنچه از رویداد بالا در شعر منقبت‌گویان حضرت علی(ع) نمود یافته است، شامل مواردی مانند ضربت زدن ابن‌ملجم در محراب بر حضرت علی(ع)، واقعهٔ شهادت، فزت و

رب الکعبه، نقش قطامه در واقعه، قصاص ابن‌ملجم و... می‌شود که شاعران برای بازتاب شهادت حضرت علی(ع) در آثار خود از آن به‌خوبی بهره برده‌اند.

با توجه به بسامد بالای فرامتن ضربت خوردن حضرت علی(ع) در سروده‌های علوی، مشخص می‌شود که نحوهٔ شهادت حضرت علی که ضربت خوردن بر فرق مبارک است و نیز مکان آن -محراب مسجد- بیش از دیگر عناصر این رویداد مدنظر شاعران قرار گرفته است:

مگر کشتند در محراب، آن دلدادهٔ حق را که دل در سینه می‌گرید ز ماتم زار زار امشب

(کاشانی به نقل از زیادی، ۱۳۸۱ب: ۱۸۸)

شاعر در بیت زیر عبارت «فزت و رب الکعبه» را در شعر خود به کار برده است و اینگونه به شهادت حضرت علی(ع) اشاره کرده است که نمود یک فرامتن تاریخی به شمار می‌رود:

غنچهٔ لب‌های او از هم شکفت نغمهٔ «فُزتُ وَ رَبِّ الکَعبه» گفت

(سبزواری به نقل از همان: ۲۵۳)

بازتاب فرامتن تاریخی قصاص ابن‌ملجم در نهایت عدالت، موضوعی است که شهریار آن را بسیار زیبا به تصویر کشیده است:

به جز از علی که گوید به پسر که قاتل من چو اسیر توست اکنون به اسیر کن مدارا

(شهریار به نقل از همان: ۲۰)

جنگ‌های حضرت علی(ع)

پس از واقعهٔ شهادت علی(ع)، آنچه بیش از همه مورد توجه منقبت‌سرایان در مجموعه‌های شعری مورد بحث قرار گرفته است، جنگ‌هایی است که علی(ع) در آن حضور داشته است. جنگ‌های خیبر، صفین، بدر، احد، خندق، حنین، جمل و نهروان از جمله جنگ‌هایی است که حضرت علی(ع) در آنها حضور داشته و امروزه نیز دست‌مایهٔ شاعران معاصر برای بازتاب در اشعارشان است. نخستین جنگی که در منقبت‌های علوی دارای بسامد است، جنگ خیبر است. خیبر، یکی از مهم‌ترین غزوات پیامبر(ص) است که در قلعه‌های خیبر با یهودیان بیش از سه ماه به طول انجامید. نقش علی(ع) و روایاتی که از سخنان و عملکرد پیامبر اکرم(ص) در این جنگ مضبوط است، نشان از جایگاه حضرت علی(ع) نزد پیامبر و نقش کلیدی وی در سرانجام این جنگ دارد و همین سبب شده است

که جنگ خیبر مورد توجه منقبت‌سرایان قرار گیرد، تا آنجا کـه در بسـیاری از منقبـت‌هـا، برای بیان رشادت و دلاوری علی(ع) به این جنگ اشاره می‌شود.

بازتاب فرامتن تاریخی جنگ خیبر در بیت زیر به خوبی به تصویر کشیده شده اسـت و شاعر، حضرت علی(ع) را فاتح آن می‌داند:

مـاه خوبـان، مهـر عـالم‌تـاب عشـق میـر مـردان، فـاتح خیبـر علـی

(صائم کاشانی به نقل از زیادی، ۱۳۸۱ب: ۴۳)

شاعر در این بیت علاوه بر بازتاب فرامتن جنگ خیبر به دیگر ویژگـی‌هـای حضـرت علی(ع) نیز اشاره کرده است و به‌صورت پـی‌درپـی و در نهایـت ایجـاز بـه وصـف ایشـان پرداخته است:

بت‌شکن، خیبـرفکن، یعسـوب دیـن، میـر سرور احرار و مرد کارزار دین علی است

(کردستانی به نقل از همان: ۲۲۱)

نکتهٔ قابل توجه این است که شاعران درباره جنگ خیبر، رویکردی کلی دارنـد و وارد جزئیات عملکرد و نقش مؤثر علی(ع) در فتح خیبر نمی‌شوند و در مضمون‌سازی تنهـا بـه آوردن واژهٔ خیبر و القابی مانند فاتح خیبر، قهرمان خیبر و مانند آن بسـنده مـی‌کننـد و نه‌تنها در بیان این تلمیح تاریخی از زوایای نو ورود نمی‌کنند، بلکه در ترکیب‌سـازی نیـز به تکرار ترکیب‌های آشنای پیشین بسنده می‌کنند. شاعران معاصر علاوه بر پرداختن بـه جنگ خیبر، به دیگر جنگ‌های حضرت علی(ع) نیز پرداخته‌اند و به شـیوه‌هـای مختلـف، این فرامتن تاریخی را در شعر خود منعکس کرده‌اند:

در رکـاب رسـول، پـا بـه رکـاب فـاتح بـدر و خیبـر و احـزاب

(محدثی به نقل از همان: ۲۴۵)

ازدواج حضرت علی(ع) با حضرت فاطمه(س)

یکی از فرامتن‌های مورد توجه منقبت‌گویان علی(ع)، مقـام دامـادی پیـامبر(ص) و همسـری فاطمه(س) است، به گونه‌ای که در کنار تمام فضایل، این مورد نیـز بـه عنـوان فضـیلتی بـرای ایشان مطرح و ستوده می‌شود.

«وکیل بن جراح از عباد بن منصور، ما را خبر داد کـه مـی‌گفتـه اسـت از عطـاء شنیدم که می‌گفت: علی از فاطمه خواستگاری کرد و رسـول خـدا بـه فاطمـه

فرمود: «علی از تو نام می‌برد» و چون فاطمه سکوت کرد، رسول خدا(ص) او را به همسری علی درآورد...» (واقدی، ۱۳۷۴، ج۸: ۴۵-۴۶).

شاید بتوان گفت این فرامتن و فرامتن جنگ‌هایی که ایشان در آن حاضر بوده‌اند، تنها بخش‌هایی از سیره و تاریخ زندگی علی(ع) است که مورد توجه شاعران معاصر قرار گرفته است و دیگر زوایای زندگی ایشان مغفول مانده است. دامادی پیامبر نه مستقلاً اما به عنوان فضیلتی در کنار فضایل علی(ع) شمرده و به آن استناد می‌شود. شاعر در ابیات زیر به ازدواج حضرت علی(ع) و حضرت فاطمه(س) اشاره کرده است و از سیرهٔ علی(ع) به این موضوع پرداخته است که فرامتن تاریخی به شمار می‌رود:

حاکم و فرمانروا و والی و والا علی است ابن‌عم مصطفی همسر زهرا علی است
شهسوار ملک هستی حیدر دلدل‌سوار همنشین مصطفی و همسر زهرا علی است
(مردانی به نقل از زیادی، ۱۳۸۱ج: ۲۶)

غدیر خم

پس از شهادت علی(ع) با اختلاف آماری چشمگیر، منقبت‌گویان به واقعهٔ غدیر خم اشاره کرده‌اند. بسامد کم‌مایهٔ بازتاب این فرامتن تاریخی که در تفکر شیعی، اهمیت ویژه‌ای دارد، در سروده‌های شاعران معاصر، جای درنگ و تفکر دارد.

«... و نیز دلیل دیگر، گفتار آن حضرت است که در روز غدیر خم آنگاه که مردمان را گرد آورد تا گفتارش را بشنوند. فرمود: «آیا من از شما نسبت به خودتان سزاوارتر نیستم؟» عرض کردند: «چرا، خدا گواه است.» پس آن حضرت به دنبال آن بدون تأمل (و بی‌آنکه میانهٔ کلامش فاصله شود) فرمود: «هر که من مولایش (و فرمانروا و سزاوارتر از او به خودش) بوده‌ام، علی مولای اوست و (با این جمله) اطاعت و پیروی از او و ولایتش را بر ایشان واجب فرمود، همچنان که اطاعت خودش بر آنها واجب بود و در این‌باره از آنها اقرار گرفت و آن را ثابت کرد و آنها نیز انکار نکردند و این گفتار نیز از دلیل‌هایی است که صراحت آن در امامت و جانشینی آن حضرت روشن است» (شیخ مفید، ۱۳۴۶، ج۲: ۶-۷).

همان‌طور که پیش از این آمد، آنچه از فرامتن تاریخی غدیر خم در شعر منقبت‌گویان حضرت علی(ع) نمود یافته است، متمرکز بر جانشینی علی(ع) است و ناظر بر حدیث «مَن کُنْتُ مَولاهُ فَهذا عَلی مَولاه» است. در بیت زیر، شاعر به تأکید پیامبر بر جانشینی علی(ع) اشاره کرده است و این فرامتن تاریخی را به زیبایی در شعر خود منعکس کرده است:

در خم غدیر خواند احمد — با حمد خدا حروف ابجد
اکملت لکم به دین احمد — یعنی که پسرعم محمد

(گزی به نقل از زیادی، ۱۳۸۱الف: ۱۹۸)

گفت در روز غدیر احمد مختار به خلق — بعد من غیر علی، والی و سالاری نیست

(همان: ۲۰۲)

سیرهٔ علی(ع)

ساده‌زیستی و قناعت علی(ع) از فرامتن‌های تاریخی است که از مظاهر آن، نوع پوشش و خوراک ایشان است.

> «جعفربن محمد علیه‌السلام گوید: چون علی علیه‌السلام میان دو کار که در هر دو رضای خدا بود قرار می‌گرفت، همواره آن کار را برمی‌گزید که سخت‌تر از دیگری بود. علی(ع) همیشه از دسترنج خود می‌خورد و آن را برای او از مدینه می‌آوردند و اگر خوردن را سویق (آرد جو یا آرد گندم بو داده) اختیار می‌کرد، آن را در انبانی می‌کرد و بر سر آن مهر می‌نهاد. مبادا کسی چیزی جز آن، بر آن بیفزاید. آیا در دنیا، چه کسی زاهدتر از علی تواند بود؟» (ثقفی، ۱۳۷۴: ۴۱-۴۲).

شاعر در ابیات زیر به ساده‌زیستی و قناعت علی(ع) اشاره می‌کند و از این فرامتن تاریخی برای آگاهی و اثربخشی شعر خویش استفاده می‌کند:

با علی گفتا یکی در رهگذار — از چه باشد جامهٔ تو وصله‌دار
کس ندیده‌ای جهانی را پناه — جامهٔ صد وصله بر اندام شاه
مرد سیرت را به صورت کار نیست — جامه گر صد وصله باشد، عار نیست

(شهری به نقل از زیادی، ۱۳۸۱ب: ۱۵)

رعایت عدالت در دوران خلافت، رعایت امانت در رابطه با بیت‌المال و بخشندگی از جمله خصلت‌های پسندیدهٔ ایشان است که شاعر به زیبایی در بیت زیر به آن اشاره کرده است:

در خلافت عدل او، کاخ امان را بام و در در فتوت جود او، شاخ کَرَم را برگ و بار

(حالت به نقل از همان: ۱۴۲)

لیله‌المبیت

«قریش بر کشتن رسول خدا هم‌داستان شدند و گفتند امروز کسی نیست که او را یاری کند و ابوطالب هم مرده است. پس همگی هماهنگ شدند که از هر قبیله‌ای، جوانی نورس بیاورند تا بر او بتازند و چون یک نفر او را با شمشیرهای خود بزنند و دیگر بنی‌هاشم را نیروی دشمنی به همهٔ قریش نخواهد بود. چون رسول خدا از این امر خبر یافت و دانست که تصمیم گرفته‌اند تا در شب موعود بر او حمله برند، هنگامی که هوا کاملاً تاریک شد، با ابوبکر بیرون رفت... قریش آمدند و علی(ع) را در بستر محمد(ص) یافتند و گفتند: پسرعمویت کجاست؟ گفت: به او گفتید از شهر ما برو» (یعقوبی، ۱۳۸۲، ج۱: ۳۹۹-۳۹۷).

این فرامتن، منطبق بر روایت تاریخی در شعر شاعران نمود داشته است:

خفت در جای نبی، تا جان فدای او کند کرد پیمان اخوت با پیمبر برقرار

(چایچیان به نقل از زیادی، ۱۳۸۱الف: ۱۳۷)

قنبر (غلام علی(ع))

(ابوعبدالله یا ابوعمرو کندی، از راویان ثقه، در ایام حجاج در کوفه وفات یافت) گوید: «با قنبر (غلام علی‌بن ابیطالب که به دست حجاج‌بن یوسف در ایام امارت حجاج بر عراق کشته شد) به نزد علی (علیه‌السلام) رفتیم. قنبر گفت: «یا امیرالمؤمنین، برخیز که برای شما گنجینه‌ای نهفته‌ام. علی(ع) گفت: «چه گنجینه‌ای؟» گفت: «با من بیایید». علی(ع) برخاست و با او به خانه رفت...» (ر.ک: ثقفی، ۱۳۷۴: ۳۴).

مضمونی که شاعران از این فرامتن برای پردازش آن بهره برده‌اند، تبیین جایگاه فرودین خود (شاعر) در برابر علی(ع) است و اذعان دارند که اگر لایق غلامی غلام علی(ع) باشند، به مقام والایی دست یافته‌اند و خود را شایستهٔ جایگاه غلامی شخص ایشان نمی‌دانند.

مظهر کل فاتح خیبر امیرالمؤمنین بندگی قنبرش فخر من و آبای من

(تبریزی به نقل از زیادی، ۱۳۸۱الف: ۱۳۵)

در این بیت شاعر ضمن اینکه برای قنبر، رتبه و جایگاه بالا در نظر گرفته، باز آن را در برابر داشتن حب علی(ع) هیچ می‌داند:

وز یک نظر شفاعت پیر و جوان کند در حشر اگر اشاره، به قنبر کند علی

(طغرا به نقل از همان: ۱۰۴)

ایمان آوردن علی(ع) به اسلام

در منابع تاریخی متعدد اذعان شده است که علی(ع)، تربیت‌شده و پرورش‌یافته به دست رسول اکرم(ص)، نخستین مردی است که به اسلام ایمان آورد.

> «علی تربیت‌شدهٔ پیامبر(ص): علی‌بن‌ابیطالب(ع) در همهٔ کار خویش، تابع پیغمبر(ص) بود و به او اقتدا می‌کرد و به همین ترتیب بود تا بالغ شد و خداوند او را معصوم داشته و هدایت کرده و چون پیغمبر خویش توفیق عصمت داده بود که آنها مجبور و ناچار از انجام عبادت نبودند، بلکه از روی اختیار و دلخواه، اطاعت پروردگار و فرمانبرداری و خودداری از منهیات او را برگزیدند...» (مسعودی، ۱۳۷۴، ج۱: ۶۳۲).

شاعر در بیت زیر، فرامتن ایمان آوردن علی(ع) را به صورت عبارت عربی بازتاب داده است و او را همچون خرمنی در برابر دانه می‌داند:

چه علی؟ اوّلٌ مِن أمِن بود همه چون دانه و او خرمن بود

(باقی شهرضایی به نقل از زیادی، ۱۳۸۱الف: ۶۸)

ملقب شدن علی(ع) به ابوتراب

لقب ابوتراب از القابی است که در پی یک فرامتن تاریخی بر علی(ع) اطلاق شده است و شاعران هرچند به فرامتن تاریخی به صورت مستقیم اشاره نکرده‌اند، بازتاب آن فرامتن با بسامد لقب ابوتراب در سروده‌های مورد بررسی، آشکار شده است.

«عمار یاسر گوید: من و علی در غزوهٔ عشیره با پیمبر خدا(ص) همراه بودیم و در منزلی فرود آمدیم و کسانی از بَنی مُدلِج (از قبایل عدنانی) را دیدیم که در نخلستان خود کار می‌کردند. من و علی گفتیم: برویم ببینیم چگونه کار می‌کنند. و برفتیم و ساعتی در آنها نگریستیم که خوابمان گرفت و سوی درختان نخل نو سال رفتیم و زیر آن روی خاک بخفتیم که پیمبر(ص) از خواب بیدارمان کرد و ما به خاک، آلوده بودیم و علی را با پای خود تکان داد و گفت: ای ابوتراب! برخیز» (طبری، ۱۳۹۸، ج ۳: ۹۳۷-۹۳۸).

شهرت این لقب تا جایی است که شاعران آن را به عنوان جانشین اسم آورده‌اند و در تمامی ابیات، شاعران بدون نیاز به آوردن نام علی(ع) با آوردن ابوتراب به شخص ایشان اشاره می‌کند. شاعر در بیت زیر به صورت بسیار هنرمندانه از فرامتن تاریخی ابوتراب استفاده کرده است و داستان آن را در نهایت ایجاز بازتاب داده است:

سر نهاده بوتراب، اندر تراب بود غرق شوق و شور و التهاب

(سبزواری به نقل از زیادی، ۱۳۸۱الف: ۲۵۳)

ماجرای سقیفه

ماجرای سقیفه و جانشینی پیامبر(ص) در تفکر شیعی، بسیار مهم و در مناقب علوی نیز دارای بسامد است. این فرامتن با محورهای موضوعی از جمله اجحاف، چشم‌پوشی بر حق، بی‌عدالتی، جاه‌طلبی و جهالت همراه است.

«بعضی از گفته‌های سعد چنین بود: ای گروه انصار، شما در اسلام دارای سابقه و فضیلتی هستید. رسول خدا(ص) بیش از ده سال در میان قوم خویش بود، ولی از قوم او مگر عده‌ای اندک، کسی به وی ایمان نیاورد. سوگند به خدا، قوم او، دین وی را نشناختند و نیز نتوانستند آن را از خود دور کنند. تا اینکه خداوند برتری را برای شما خواست و کرامت را به سوی شما راند و این نعمت را ویژهٔ شما گرداند و ایمان به خدا و رسول او را روزی شما کرد... ابوبکر به همراه عمر به سرعت به سوی سقیفه به راه افتادند...» (دینوری، ۱۳۸۰: ۲۰-۳۱).

در این بیت، بیعت نکردن با علی، جهل و نادانی مردم، شتاب‌زدگی در جاه‌طلبی و حرص و طمع مطرح شده است:

«در کفن و دفن نور/ با دست‌های نور/ تاریکی جهالت/ در زیر سقف سقیفه/ با پیروان نفس/ شتاب‌زده/ به سهم ارث خلافت پرداخت» (صفارزاده به نقل از زیادی، ۱۳۸۱ب: ۷۳).

خویشاوندی علی(ع) با پیامبر اسلام(ص)

خویشاوندی علی(ع) با پیامبر اسلام(ص) -به عنوان یک فرامتن تاریخی- هرچند اندک اما در سروده‌هایی دیده شد.

«در جنگ صفین هنگامی که قرآن‌ها را بر نیزه کردند، در سپاه معاویه نزدیک پانصد قرآن بالا رفت. نجاشی ابن‌حارث در این‌باره گوید: مردم شام نیزه‌ها را بلند کردند، بهترین چیزی که توان خواند، بالای آن بود و علی را ندا دادند که ای پسر عم محمد! آیا از هلاک شدن همهٔ مردم باک نداری؟» (مسعودی، ۱۳۷۴، ج۱: ۷۴۷).

در بیت زیر، شاعر خویشاوندی علی(ع) با پیامبر(ص) را به صورت تضاد و تقابل بازتاب داده است که زیبایی آن را دوچندان کرده است:

که باشد جامع اضداد چون ابن عم که هم قسام نور و نار نیران است یا هر دو

(مردانی به نقل از زیادی، ۱۳۸۱ج: ۲۴)

فدک

«... فاطمه دختر پیامبر خدا نزد ابوبکر آمد و میراث خود را از پدرش خواستار گردید. پس به او گفت پیامبر خدا گفته است: ما گروه پیامبران میراث نمی‌دهیم، آنچه به جای می‌گذاریم، صدقه است. پس گفت: آیا حکم خداست که تو از پدرت، میراث بری و من از پدرم، میراث نبرم؟ آیا پیامبر خدا نگفته است حق مرد دربارهٔ فرزندانش رعایت می‌شود؟» (یعقوبی، ۱۳۸۲، ج۲: ۱).

شاعر در بیت زیر، ماجرای فدک را به گونه‌ای بیان می‌کند که از علی(ع) خواستار است که برای بازپس گرفتن حق همسرش همچون موسی به فدک بیاید:

علی به باغ فدک، بیا زارعان بر دوش چنان که چوب شبانان عصاست با موسی

(شهریار به نقل از زیادی، ۱۳۸۱ب: ۲۳)

میلاد علی در کعبه

«برادر رسول خدا و پسرعمو و وزیر و شوهر دخترش فاطمه بانوی زنان دو جهان، امیرالمؤمنین علی بن ابیطالب بن هاشم بن عبدمناف است و او سید اوصیاء است که بهترین درودها بر او باد و کنیه‌اش، ابوالحسن است و در شهر مکه در خانهٔ کعبه در روز جمعه سیزدهم شهر رجب در سال سی‌ام عام‌الفیل (یعنی سی سال پس از داستان لشکرکشی ابرهه به شهر مکه برای خراب کردن خانهٔ کعبه) به دنیا آمد...» (شیخ مفید، ۱۳۴۶، ج۱: ۲).

در بیت اَحَد، قدرت حق، پرده برافکند از بنت اسد، شیرصفت، یک پسر آمد
(چایچیان به نقل از زیادی، ۱۳۸۱الف: ۱۳۹)

نتیجه‌گیری

محوریت شخصیت حضرت علی(ع) در مناقب علوی به عنوان یک شخصیت تاریخی، سبب شده است که فرامتن‌های تاریخی پس از عناصر ادبی، بیشترین نمود را در این سروده‌ها داشته باشند و این بسامد با تکیه بر ماهیت فرامتن و ارتباط متقابل آن با متن، بر لایه‌های متن (به‌ویژه لایهٔ انگاره‌ها و لایهٔ موسیقی لفظی و معنوی) تأثیرگذار است. با بررسی و بسامدگیری فرامتن تاریخی در مناقب علوی معاصر آشکار شد که شاعران معاصر از چهارده فرامتن تاریخی در سروده‌هایشان بهره برده‌اند که به ترتیب بسامد عبارتند از: شهادت حضرت علی(ع)، جنگ‌های حضرت علی(ع)، ازدواج علی(ع) با فاطمه(س)، غدیر خم، سیرهٔ علی(ع)، لیله المبیت، قنبر (غلام علی(ع))، ایمان آوردن علی(ع) به اسلام، ملقب شدن علی(ع) به ابوتراب، ماجرای سقیفه، خویشاوندی علی(ع) با پیامبر اسلام(ص)، فدک، میلاد علی(ع) در کعبه و پرورش یافتن علی(ع) به دست پیامبر(ص).

بر این اساس واقعهٔ شهادت علی(ع)، بیشترین بسامد را داشته و با اختلاف بسیاری نسبت به سایر فرامتن‌ها قرار گرفته است. این فراوانی نشان می‌دهد که جنبهٔ احساسی منقبت‌ها بیشتر مورد توجه شاعران بوده است و بیش از آنکه حیات و سیرهٔ علی(ع) بیان شود، احساسی‌ترین جنبهٔ حیات ایشان که شهادت و جزئیات آن است، تبیین شده است. پس از آن جنگ‌های ایشان -به‌ویژه جنگ بدر و خیبر-، ازدواج با حضرت فاطمه(س)، واقعهٔ غدیر خم، و سیرهٔ علوی -به‌ویژه واقعهٔ ولادت ایشان- در مرکز هرم

توجه شاعران در منقبت‌سرایی قرار گرفته‌اند. این فراوانی نشان می‌دهد که تأکید شاعران ابتدا بر مفهوم تشیّع و پس از آن شخصیت تاریخی حضرت علی از منظر جنگ‌آوری بوده است.

نکتهٔ دیگر این است که منقبت‌سرایان در بیان جنگ‌های علی(ع)، رویکردی کلی دارند و وارد جزئیات عملکرد و نقش مؤثر ایشان در پیروزی جنگ‌ها نمی‌شوند و در مضمون‌سازی تنها به ذکر واژه‌هایی چون خیبر، احد، بدر و القابی مانند فاتح خیبر، فاتح بدر و مانند آن بسنده می‌کنند و نه‌تنها در بیان این تلمیح تاریخی، از زوایای نو وارد نمی‌شوند، بلکه در ترکیب‌سازی نیز به تکرار ترکیب‌های آشنای پیشین می‌پردازند. این کلی‌گویی، نشانهٔ ناآشنایی کامل شاعران از رویداد موردنظر و صرفاً تکرار مضامینی است که در مناقب دیگر آمده است. به عبارت دیگر شاعران معاصر در منقبت‌سرایی علوی به فرامتن‌های تاریخی عمده و پرتکرار در این جریان شعری بسنده کرده‌اند و آگاهی شاعران، محدود به مقوله‌هایی است که شاعران دیگر در شعر علوی مطرح کرده‌اند و از دستیابی به اطلاعاتی برآمده از مطالعه و تحقیق فردی و تعمق بر منابع تاریخی بی‌بهره بوده‌اند. از این‌رو فرامتن‌های تاریخی به صورت کلی و یکنواخت در سروده‌ها تکرار شده است و زوایای نو و مضامین بدیع در آن اندک است.

ناگفته نماند که نسبت صحت تاریخی در مناقب علوی (در حوزهٔ ادبیات کلاسیک و معاصر)، بیش از جعلیات و اغراق‌های کذب برآورد شد؛ هرچند در مواردی، تکیه بر روایات ضعیف دیده می‌شود و نمی‌توان آن را انکار کرد. در واقع سرایندگان معاصر با پیروی از پیشینیان در این حوزه، تلاش نموده‌اند که رویدادهای تاریخی زندگی و شخصیت حضرت علی(ع) را به‌درستی و با تکیه بر منابع معتبر در آثار خویش منعکس کنند.

منابع

ابن‌قتیبه‌دینوری، ابومحمدعبدالله‌بن‌مسلم (۱۳۸۰) امامت و سیاست، ترجمهٔ سید ناصر طباطبایی، تهران، ققنوس.

احمدی، بابک (۱۳۸۵) حقیقت و زیبایی: درس‌های فلسفهٔ هنر، چاپ ۱۱، تهران، مرکز.

اسداللهی تجرق، الله‌شکر (۱۳۷۹) «متن و فرامتن در ادبیات»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، شماره ۷۷، صص ۱-۳.

تایسن، لوئیس (۱۳۸۷) نظریه‌های نقد ادبی معاصر، ترجمهٔ مازیار حسین‌زاده و فاطمه حسینی، تهران، نگاه امروز.

ثقفی، ابراهیم‌بن‌محمدبن‌سعید (۱۳۷۴) الغارات، ترجمهٔ عبدالمحمد آیتی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

جعفربگلو، کبری (۱۳۹۳) بررسی و شرح مناقب پیامبر و اهل بیت(ع) در دیوان نظیری نیشابوری، پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد، استاد راهنما ناصر محسنی‌نیا، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی(ره)، قزوین.

جودوی، حسین (۱۳۹۵) مناقب علوی در عصر قاجار (با تکیه بر اشعار سروش اصفهانی، جیحون یزدی و عمّان سامانی)، پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد، استاد راهنما محمد خدادادی، پردیس علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه یزد، یزد.

دلاور، پروانه (۱۳۹۷) «بررسی و آسیب شناسی شعر آیینی معاصر»، ششمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های کاربردی در مطالعات زبان، صص ۱-۱۳.

زرقانی، سید مهدی (۱۳۹۱) تاریخ ادبی ایران و قلمرو زبان فارسی: تطور و دگردیسی ژانرها تا میانهٔ سدهٔ پنجم به انضمام نظریهٔ تاریخ ادبیات، چاپ دوم، تهران، سخن.

زیادی، عزیزالله (۱۳۸۱الف) کارنامهٔ شاعران در آستانهٔ ولایت امیرالمؤمنین: در حوالی آفتاب (دفتر سوم)، تهران، کتاب نیستان.

---------- (۱۳۸۱ب) کارنامهٔ شاعران در آستانهٔ ولایت امیرالمؤمنین: شعری شبیه سکوت (دفتر چهارم)، تهران، کتاب نیستان.

---------- (۱۳۸۱ج) کارنامهٔ شاعران در آستانهٔ ولایت امیرالمؤمنین: مثل هیچ‌کس (دفتر پنجم)، تهران، کتاب نیستان.

سنگری، محمدرضا (۱۳۹۵) شعر هیئت، چاپ دوم، تهران، جمهوری.

سنگ‌سفیدی، شهلا (۱۳۷۵) بررسی مناقب علوی در شعر فارسی در سده‌های دهم و یازدهم هجری، پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد، استاد راهنما محمد یوسف نیری، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز.

شیخ مفید، محمدبن‌محمدبن‌نعمان (۱۳۴۶) اَلْإِرْشاد فی مَعْرِفَةِ حُجَجِ الله عَلَی الْعِبا، ترجمهٔ سید هاشم رسولی محلاتی، جلد ۱ و ۲، چاپ دوم، تهران، اسلامیه.
صف‌شکن، مهرنوش (۱۳۸۶) مناقب علوی در پاره‌ای از اشعار شاعران برجستهٔ فارسی (سده‌های دوازدهم و سیزدهم)، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز.
طبری، محمدبن‌جریر (۱۳۹۸) تاریخ طبری، ترجمهٔ ابوالقاسم پاینده، جلد ۳، ۶ و ۸، تهران، اساطیر.
طغیانی اسفرجانی، اسحاق (۱۳۷۳) ولایت در شعر عصر صفوی، جلد ۱، تبریز، دانشگاه تبریز.
لیبِشر، پیتر (۱۳۷۸) فرامتن و نمایه‌سازی، ترجمهٔ کیوان کوشا، فصلنامهٔ کتاب، شماره ۳۹، صص ۱۳۰-۱۲۱.
محدثی‌خراسانی، زهرا (۱۳۸۹) شعر آیینی و تأثیر انقلاب اسلامی ایران در آن، چاپ دوم، تهران، مجتمع فرهنگی عاشورا.
مسعودی، علی‌بن‌الحسین (۱۳۷۴) مروج‌الذهب، ترجمهٔ ابوالقاسم پاینده، تهران، علمی و فرهنگی.
معین، محمد (۱۳۸۶) فرهنگ معین، چاپ سوم، تهران، زرین.
منصف، مصطفی (۱۳۸۱) ستایش علی(ع) در شعر فارسی، کیهان فرهنگی، شماره ۱۹۴، صص ۲۸-۳۱.
نامورمطلق، بهمن (۱۳۹۴) درآمدی بر بینامتنیت، چاپ دوم، تهران، سخن.
نجفی، ابوالحسن (۱۳۸۹) وظیفهٔ ادبیات، تهران، نیلوفر.
نوریان، سید مهدی و مسعود خردمندپور (۱۳۹۳) مضامین تعلیمی در شعر آیینی، پژوهش‌نامهٔ ادبیات تعلیمی، سال ششم، شماره ۲۳، صص ۳۳-۵۶.
واقدی، محمدبن‌عمر (۱۳۷۴) مغازی، جلد ۱-۸، ترجمهٔ محمود مهدوی‌دامغانی، تهران، نشر دانشگاهی.
یعقوبی، احمدبن‌اسحاق (۱۳۸۲) تاریخ یعقوبی، ترجمهٔ محمدابراهیم آیتی، جلد ۱ و۲، تهران، علمی و فرهنگی.
یگانه، سپیده (۱۳۹۳) تاریخ ادبی شعر دفاع مقدس (۱۳۵۹-۱۳۶۹)، تهران، دانشگاه الزهرا(س).